

خواست تا با تجربه‌ها و تمرینهای هنری این صنعت نیز مانند «سوخت» بدرجات عالی از پیشرفت و تکامل نزدیک‌تر گردد. جلد‌های روغنی در اواخر دوران تیموری و اوایل عهد صفوی چندین نوع بود که رایجترین آنها را می‌توان بترتیب زیر نام برد:

۱- جلد‌های روغنی و گل‌بته‌ای

در روی این جلد‌ها که بوم آن بیشتر برنگهای سرخ و قهوه‌ئی و مشکی بوده گل و بته‌های رنگین خطائی مکرر نقش بسته می‌شده و حواشی نیز با گل‌های «ریسه‌ای» تزئین می‌گردیده است. دیواره داخلی آنها بیشتر ساده بود و گاهی در هر لنگه آن يك تك صورت مینیا توری ترسیم می‌شده است.

۲- جلد‌های روغنی تشعیری

در سطح بیرونی این گونه جلد‌ها بر روی بوم مشکی نقاشی تشعیری طلائی، یعنی تصویر جانورانی چون شیر و پلنگ و آهو و خرگوش و غیره در حال «گرفت و گیر» یا منظره درختان و پرندگان زیبا و گاه سیمرخ و اژدها در حال بهم‌پیچیدگی جلب توجه می‌کرده و قسمت داخلی آنها اغلب ساده و با بوم زرافشان یا مزین تذهیب بوده است. تشعیر این جلد‌ها گاه تمام متن را پسر می‌کرده و گاه حاشیه‌ئی هم برای آنها در نظر می‌گرفته‌اند.

۳- جلد‌های روغنی «تشعیر - معرق»

روی این نوع جلد‌ها تشعیر بکار می‌رفته و با قلم نازک زرین منظره‌هائی از سواران در حال شکار کردن حیوانات ترسیم می‌شده، ولی در قسمت داخلی آنها از شیوه معرق‌کاری معمول در جلد‌های سوخت استفاده می‌کرده‌اند، و آن عبارت از برش ظریف چرم نازک از روی نقشهای تذهیب بود که طرح‌های مختلفی از آنها آماده می‌گشته و بشیوه «لچک و ترنج» در پشت جلد چسبانده می‌شده است. این معرق‌سازی داخل جلد گاهی ساده و طلاپوش بوده و در فاصله معرق‌ها رنگ‌های گوناگون از سرخ و سبز و لاجوردی می‌انداخته‌اند. گاهی از صنعت «خام و پخته» نیز که عبارت از ارائه نقش بوسیله تلفیق قطعه چرمهای رنگارنگ بوده بهره می‌گرفته‌اند. روغن زدن جلد‌های «تشعیر - معرق» منحصر به قسمت تشعیری یعنی روی آنها بوده و داخل جلد را که معرق بوده روغن نمیزده‌اند. از استادان بزرگی که تشعیر اینگونه جلد‌ها را به عهده می‌گرفته‌اند یکی «میرک اصفهانی» است که در این فن یگانه روزگار خود بوده است.

عبدالعلی ادیب برومند

جلد‌های روغنی

عنصر اصلی جلد‌های روغنی، مقوای ظریف و استوار است که مقواسازان رحلی آنها را با اندازه‌های گوناگون خشتی، وزیری، رقمی، بیاضی و شاهنامه‌ئی می‌ساخته و برای نقاشی آماده می‌کرده‌اند.

این مقواها را در نگارخانه‌های کتابسازی یا هر جای دیگر نقاشان شیرین‌کار، نخست بوم می‌زده و زمینه نقاشی را بر روی آنها فراهم می‌کرده‌اند و سپس به تناسب نقشی که می‌خواسته‌اند پدید آورند روی بوم رنگ می‌انداخته و طرح خود را بر روی آن نقش‌بندی می‌نموده و بعد بساخت و ساز می‌پرداخته‌اند. متن این جلد‌ها بیشتر با جدول کشی از حاشیه جدا می‌شده و بوم آنها گاهی ساده و گاه آمیخته به «مرغش» بوده است. پس از پایان نقاشی جلد، خود نقاشان روغن کمان روی آن می‌زده‌اند و این روغن زدن در فضای صاف و خالی از گرد و خاک چندبار تکرار می‌شده تا نقش جلد تابناکی و جلوه پیدا کند و از هر آسیبی محفوظ بماند و باین جهت این جلد‌ها را «روغنی» نام نهاده‌اند.

تا آنجا که دیده‌ایم آغاز عرضه شدن جلد‌های روغنی را باید از اواخر دوران تیموری دانست و پیش از آن انواع دیگر جلد سازی معمول بوده است. متداولترین نوع جلد برای کتابهای زینتی در دوره تیموری جلد «سوخت» بوده که استادان معرق‌کار با هنرمندی قابل تقدیرشان نمونه‌های بسیار نفیس از آن را بعالم هنر عرضه داشتند و مراتب تقدیر و تمجید صاحبان ذوق را بخود جلب کرده‌اند.

در همان هنگام که صنعت سوخت برای تهیه جلد در هنر کتابسازی مورد تشویق بود و در اوج کمال و ترقی پیش می‌رفت جلد‌های روغنی بندرت و گاه - گاه ساخته می‌شد و کتابهای زیبایی‌خوش خط راد بر می‌گرفت. ولی چون در مراحل نخستین سیر می‌کرد بقدر جلد‌های سوخت مورد توجه و اقبال نبود و زمانی می‌-

ساختن جلد‌های روغنی از اواخر عهد صفوی بیش از پیش مورد توجه قرار گرفت و بر اثر این پسندیدگی مراحل ترقی را پیمود تا در دوران زندیه و قاجار به والاترین پایه‌های زیبایی و ظرافت رسید.

درس‌های آخر عصر صفوی طرح جلد‌های روغنی بیشتر گل و برگ‌سازی بوده است و گاهی گل و مرغ که استادان فن، طرح‌های گوناگونی از آن را در روی صفحات جلد پیاده می‌کرده‌اند و با خامهٔ سحر آفرین می‌آراسته‌اند. نقش اینگونه جلد‌ها از حیث زیبایی و استحکام قلم و اصالت رنگ بسیار نفیس و بیشتر با طرح ترنجی بر روی بوم مزین به «مرغش» دیده شده است از استادان مشهوری که در این زمان جلد روغنی می‌ساخته‌اند میتوان علیقلی جباردار، محمد زمان، استاد ابراهیم، علی اشرف و محمد هادی را یاد کرد. از این هنرمندان استاد ابراهیم در بالای برخی از جلد‌های خود عبارت «سلام بر علی ابراهیم» را رقم می‌کرده و علی اشرف با خط زرین و قید تاریخ تحریر در کنار جلد می‌نوشته است «ز بند محمد علی اشرفست». محمد هادی نیز که در گل و بته‌سازی رنگین و زرین و همچنین «زرنشان‌سازی» کم‌نظیر بوده این عبارات را بکار می‌برده است «رقم بنده محمد هادی» یا «رقم شد زرنشان از کلک هادی».

در بیشتر جلد‌های ساخته شده بوسیلهٔ علی اشرف روی جلد یکپارچه گل و مرغ‌سازیست و در داخل جلد نقش گل و برگ در سه قاب ترنجی کوچک و بزرگ نشانده شده و اطرافش ساده است.

جلد‌های روغنی از دورهٔ قاجار

همانطور که گفته شد در دوران زندیه و قاجار ساختن جلد‌های روغنی رواج بسیار پیدا کرد و در هنر کتاب‌سازی بر جلد سوخت برتری یافت. بیشتر قرآن‌های نفیس و کتاب‌های مصور و غیر مصور دیگر با جلد روغنی بصاحبان ذوق و ادب عرضه می‌شد. انواع جلد‌های مذکور در این عصر بدین قرار است.

الف - جلد‌های روغنی نقش ترنجی.

درین گونه صفحهٔ متن که بوم آن اکثر آمیخته با مرغش بوده بوسیلهٔ جدول بندی از حاشیه متمایز می‌شده، آنگاه در یک ترنج بزرگ نقش گل و مرغ مرتسم می‌گشته و در سر ترنج و پای ترنج دوشاخه گل و برگ در قاب کوچک نشانده می‌شده است. در حاشیه قاب بندی شدهٔ جلد نیز گل و برگ‌های ریز تر و در فاصله جدولها دوردیف زرنشان‌سازی جلب توجه می‌کرد. داخل این جلد‌ها گاه ساده و گاهی مزین به تک‌صورت قاجاری بوده است.

ب - جلد‌های روغنی گل و مرغ

درین جلد‌ها متن صفحه تماماً گل و مرغ یا گل و برگ‌سازی بوده و حواشی به نسبت اهمیت کار و نفاست جلدگاه زرنشان‌سازی تنها و گاه زرنشان با گل ریشه و گاه زرنشان با گل‌های زرین خطائی و در برخی از اقسام، گل و برگ قاب بندی شده بوده است. داخل جلد، نقش‌های گل و مرغ رنگین و زرین با طرح ترنجی مزین به تذهیب ساخته می‌شده و یا زرنشان ساده بوده است. در بعضی از جلد‌های گل و مرغ که برای قرآن‌های نفیس تهیه می‌شده در قسمتی از حاشیه آیات کلام الله مجید با خط خوش طلائی نیز زینت‌افزای جلد می‌گردید و اگر جلد برای مجموعهٔ اشعار شاعران یا دیوان یک شاعر ساخته می‌شده ابیات مناسب کتاب در حاشیه جلد اضافه می‌گردیده است.

ج - جلد‌های روغنی صورت‌دار

درین جلد‌ها بیشتر چهرهٔ شاعران و عارفان در حالی که روبروی یک منظرهٔ طبیعی نشسته و کتاب یا کشکولی در برابر دارند نقش بندی گردیده و اشخاص صحنه از دو تا چند تن ایستاده یا نشسته ترسیم شده‌اند. گاهی نیز نقاشان از عیسی و مریم و شخصیت‌های مرتبط به آنان صورت‌هایی در پشت و روی جلد کشیده و گاهی مناظر جنگ و گریز (از نبردهای مشهور تاریخ ایران) و صورت‌هایی از داستان لیلی و مجنون و خسرو و شیرین تصویر گردیده است.

در برخی از جلد‌های گل و مرغ متعلق به قرآن‌های خوش خط شمایل حضرت رسول (ص) و حضرت علی علیه السلام و حسین (ع) نیز در داخل جلد ترسیم شده است.

مهمترین استادان سازندهٔ جلد‌های روغنی از دونوع مذکور در دورهٔ زندیه و قاجار عبارت بوده‌اند از: آقا صادق و آقا زمان و میرزا بابا و محمد باقر و محمد علی و آقا نجف و محمد اسماعیل و میرزا بزرگ و لطفعلی و آقا محمد حسین و عباس شیرازی و محمد صادق امامی و از همه متأخر تر میرزا آقای امامی.

د - جلد‌های روغنی تذهیبی

اینگونه جلد‌ها مشتمل بر انواع زیر بوده است.

۱- روغنی زرنشان‌سازی - روی این جلد‌ها زرنشان ساده و پشت آنها گاه ساده و گاه مانند روی آن با طرحی دیگر آراسته شده است.

۲- روغنی تذهیب یا زرتشتیان با گل و مرغ - در این نوع جلد قسمت بیشتر روی جلد زرنشان‌سازی یا تذهیب بوده است و در وسط آن یک ترنج

کوچک ترسیم شده و در تریج گل و مرغ سازی بکار میرفته است .
 ۳- روغنی گل و مرغ طلائی - در اینگونه جلد بجای گل و مرغ رنگین گل و مرغ طلائی میساخته اند به این ترتیب که طرحهای معمول گل و مرغ را مورد استفاده قرار میداده و بجای بهره گیری از رنگ طلائی ناب را برای ساخت و ساز نقش بکار میبرده اند .

۴- روغنی تذهیب ابوطالبی - این نوع جلدها که به ابری نیز معروفست از ابتکارات ابوطالب مدرس است که از علمای روحانی و مذهبان عصر قاجار بود . او نخست جلد را با کاغذهای ابری السوان میپوشانید و سپس بطرز مخصوصی تذهیب میکرد که به «تذهیب شانه ای» نامبردار است . جلد های روغنی تذهیبی دارای طرحهای مختلف مثل خوشه انگوری و لچک و برنجی و گل خطائی و غیره بوده و از مکتبهای مهم آن میتوان مکتب شیراز و اصفهان و تهران را یادآور شد .

استادان زبردست این فن در دوره قاجار عبارتند از عبدالوهاب مذهب باشی و میرزا احمد و میرزا یوسف و میرزا محمود و محمد تقی شیرازی و میرزا ضعی صنیع همایون و آقا محمد علی مذهب اصفهانی و میرزا اسدالله مذهب مشهدی .
 ۵- جلدهای روغنی ساده - درین جلدها مقوا را بوم رنگین آمیخته به مرغش میزده و بدون هیچگونه نقشی پس از خشک شدن، روغن کاری میکرده اند و پشت و روی اینگونه جلد از نظر سادگی یکسان و از لحاظ رنگ متفاوت بوده و روی جلد جدول کشی طلائی داشته است .